

Жумашова Г.С., Бадалова К.Э.

ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ШААРЛАРДЫН САЯСИЙ ОРДУ ЖАНА РОЛУ

Жумашова Г.С., Бадалова К.Э.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ РОЛЬ И МЕСТО СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

G.S. Zhumashova, K.E. Badalova

POLITICAL ROLE AND PLACE OF THE MEDIEVAL TOWNS OF FERGANA VALLEY

УДК: 947.69/35 (04)

Макалада Фергана өрөөнүндөгү шаарлардын тарыхы менен байланышкан документтер, шаарлардын социалдык экономикалык өнүгүүсү, маданий абалы, маданий коомдук кырдаалдары орто кылым мезгилиндеги тарыхый өз ара байланыштары каралды.

Негизги сөздөр: шаар, өрөөн, маданият, тарыхый коомчулук.

В статье рассмотрены документы, связанные с историей города Ферганский долины, определены общность социально-экономического, культурного положения городов исторические взаимосвязи в период средневековья.

Ключевые слова: город, долина, культура, историческая общность.

The main objective of dissertation analysis, systematization of archive documents and other sources related to ferganskii willei and region; determination of general social and economic, and cultural position of the town and cultural and public situation, historic relations in the period of middle ages.

Key words: valley, city, culture, historical community.

Макдиси Ферганада башкы мечити бар 40 шаардын жана бир нече айылдын бар экенин белгилейт. Шаарларды ал, борбор шаардан башкаларын: Мияни-Рудан, Несайлык жана Вагизийлик деп үч категорияга бөлөт.

IX к. башында уйгурлардын Ферганага жасаган жортуулу (808 жана 820-жылдардын аралыгында), анын тарыхый тагдырына канчалык бир олуттуу өзгөртүү киргизе алган эмес. Салт токтобой улана берген. Фергана Орто Азиянын, ырас, чет-жакадагы, бирок өтө маанилүү бир бөлүгү катарында анын тарыхынын маанилүү звеносу болуп кала берген. Алар азыр Шырдакбек деген аталыш менен белгилүү болгон сепил менен конуштарды курушкан. Ферганалыктардын бул отору, каралып жаткан мезгилден мурда, балким VI–VIII к. пайда болгон. Бирок VIII–X кылымдарда алар Тянь-Шанда жашап турушканы ырас, бул жөнүндө түрк бектеринин ордолорунун жанынан табылган кол өнөрчүлөрдүн конуштарынын бай буюмдары айтып турат [1.23].

Акимдердин бийлиги өтө чабал болгон, аларга жергиликтүү шарт менен эсептешүүгө туура келген. Араб акимдери жана жергиликтүү династиялардан чыккан акимдердин, мисалы, хорасандык аким

Гассан Аббад (819-821) тарабынан Ферганага аким болуп дайындалган Асаддын уулу Ахмед ушундай абалда болушкан. Бирок Ахмед Ферганада өз бийлигин бекемдеп алууга жетишет, бул жөнүндө Ферганадагы бийлик Ахмед өзү Ферганада жашап турган болсо да, анын бир тууганы Нухка (826-827) өткөрүлүп берилгенинин фактысы далил. Ахмед өлгөндөн кийин бийлик ушул үй-бүлөнүн колунда кала берип, Ферганага анын уулу Абул-Аш'ас (864) ээлик кылып калат. Ошентсе да, ошол учурда асаддардын тукумдарынын бийлиги убактылуу өксүйт, анткени тахирид Ахмед Абу-Халид Ахмед Асаддын бийлигин калыбына келтирүү үчүн «диндин душмандарын», түрк-карлуктарды Ферганадан кууп чыгат. Ушунун негизинде В. Бартольд Касан менен Урести басып алгандан кийин Фергананын биротоло баш ийдирилиши халиф Мунтасирдин (861-862) тушундагы Нух Ахмед менен байланыштуу болгон деп эсептейт. Ушул мезгилден бери тарта Фергананын исламдашуусу жүрө баштаган; Фергана саманилер династиясын негиздеген Исмаил Ахмеддин (849-ж. туулган) мекени болгон. Бирок Фергана саманилер династиясын негиздөөчүнүн гана мекени болбостон, 922-жылдагы Ильяс Исхактын көтөрүлүшүнүн да базасы болгон.

Ошол учурдагы анын тарыхында мындай окуялар анчалык көп болгон эмес. Көтөрүлүшчү Абу-Алинин ордун баскан, Хуталлянын (Тажикстан), Раштын (тоолуу Фергана) эмирлери жана кумижийлер (Чоң-Алай-Кара-Тегин) союз түзүп даңкы чыккан, Хорасандын акими Абу Сеид Бекр Малик-Ферганини (X кылымдын элүүнчү жылдары) гана эскерип кетсе болот. Кандай болсо да, X к. бою Фергана саманилер мамлекетинин бир бөлүгү катарында мусулмандашып, орто азиялык маданиятка тартылып, анын антиподуна айланат. Саманилер мамлекетинде Фергана экономикалык да, саясий борбор катарында да чоң роль ойнойт.

Жогоруда сөз болгон, IX кылымдын башына чейин, башкача айтканда, мусулмандардын толук жеңишине чейин, ферганалык падышалардын ордолору турган. Касан шаарынан башка да, «Неджм жана Керван округдары жана ушул эле аталыштагы шаарлар жана Ардланкет шаары менен Жидгил округу» В. Бартольддун эмгектеринде эскерилет [2.36].

Макдиси X кылымда эскерген кыштактар менен шаарлар дубандар боюнча туура эмес жайгаштырылган. Насрабад, калыбы, Кетмен-Төбөдө, Хайлам дубанында орун алып турса керек; Абул Хасан Наср ушул Хайламдан чыккан, бул шаардын, Макдиси боюнча, Миян-и Рудан дубанына жайгаштырылганы кокустук эместир. Ренжед менен Зарканды биз Намангандын түндүгүндөгү ушул эле аталыштагы кыштактар менен окшоштурабыз. Тисхан (Вагизи дубанындагы чоң жана калкы көп шаар) Янги-Кургандагы чоң урандыга туура келиши мүмкүн, чоң урандылар жаткан Бешбашанды (Миян-и Рудан) – Бешкананы (Чартак ченде), Сыр-Дарыянын жээгиндеги Фарабды азыркы Үч-Коргондун каршысында жаткан урандылар менен окшоштурса болчудай. Башка шаарлар жөнүнөн келсек, бизде алардын алып турган орду жөнүндөгү болжолдуу көрсөтмөлөр жок, алардын аталышы азыркы топонимика менен да дал келбейт. Макдиси боюнча, Ферганада чоң мечиттери бар 40 кыштак болгон, кыштактар болсо көлөмдөрүнүн чоңдугу менен айырмалаган [3.86]. Бул маалыматтар археологиялык даректер менен да ырасталып отурат, мындагы көп сандаган дөбөлөр менен шаар чалдыбарлары чындыгында да кыштактардын узун-туурасы кеңири болгонун көрсөтүп турат. Булардын чоң экенин кээде бир кмден ашык аралыкка созулуп жаткан сепил-мунаралардын (кешки) сакталып калган урандылары да айгинелейт (Акман, Чука-Дөбө ж.б.). Мына ушул топтошкон сепил-мунаралардын арасында орто кылымдардагы шаар пайда болгон Некад (Ноокат) шаарынын топографиясы мунун мисалы боло алат.

Карахандар мезгилинин алгачкы этаптарында эле Фергана саясий окуялардын борборунда болуп калат. Сөз Мунтасирдин карахандарга каршы көтөрүлүшү жөнүндө болуп жатат, ал Өзгөн түрмөсүндө камакта жатып, ал жерден качып чыгып, көтөрүлүштү баштайт. Көтөрүлүш басылып ташталгандан кийин (XI к. башы) Өзгөндө анын бир туугандары менен жолдоочулары камалат. Карахандык Наср менен Махмуд Газневинин ортосундагы достук союз 1001ж. Өзгөндө түзүлгөнү белгилүү. Наср Махмудга Фергананын байлыгын көрсөткөн белектерди тартуу кылат. Бул белектердин ичинде кендерден алынган продуктулар, мускус, жылкылар, төөлөр, кулдар менен күндөр, ак шумкарлар, кара кундуз, хуту мүйүзү, нефрит жана кытайлык баалуу буюмдар болгон.

Өзгөн феодалдар аралык жаңжалдардын да борборунда турган. Анын жанында 1016-ж. Бухаранын ээси Арслан-хан менен Кашкардын ээси Туганхандын ортосунда салгылаш болот. XI кылымдын 20-жылдарына карата эки башкаруучу: 1026-1027-жж. эле Ахсыкетте өз тыйынын чыгарып турган Туган-хан менен Өзгөндү ээлеп, ал жерде өз тыйынын чыгарып турган Кадыр-хан (1025) экөө Фергананы бөлүшүп алышкан деп айтса болчудай. Бирок Кадыр-хандын да 1029-жылдан кийин Ахсыкетте өз тыйынын чыгара баштаганына караганда Туган-хан Ферганадан биротоло куулуп жиберилген.

Өзгөндө биринчи илек Насрдын Бура-тегин деген титул менен белгилүү болгон уулу бир аз убакыт жашап турган, ал Мавераннахрдын башкаруучуларына каршы көтөрүлүш чыгарып, бирок 1038-ж. кумеддердин жерине ооп кетет. Бура-тегиндин мезгили жөнүндө Исфара менен Варухтун ортосундагы Варух капчыгайындагы аскага 1041-ж. (29-декабрда) «даңктуу тегин, акылман жана адилеттүү башкаруучу, Исфаранын акими Муизз-ад-Даул Арслан-тегин Абу-л-Фазл-ал-Абасстын (илек Насрдын небереси) урматына чегилип жазылган жазуу менен белгиленип турат [4.213]. Бул эстелик жазуу Орто Азия гана эмес, Фергана да династиянын тукумдарынын мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлүп алынган айгинелейт. Фергана үчүн күрөш, кечирээк учурда да XI кылымдын 70-жылдарында, мисалы, карахандык Шемс ал-Мүлк менен Кадыр-хан Юсуфгун уулдарынын (Тогул Карахан Юсуф, Бограхан Харун) ортосунда да уланып, бул дубан кийинкилердин бийлиги астында калат. Ахсыкетте жана Маргинанда чыгарылган тыйындарга караганда, династиялардын алмашылганын айырмалаган нумизматикалык маалыматтар менен да ырасталып турат.

Карахандар мамлекетинде ферганалык ишмерлердин мааниси өтө зор болгон. Карахандык Ахмеддин тушунда (Шемс ал-Мулктун аталаш иниси, Хызрдын уулу) теги касандык, увазир (Хызрдын учурунда башкы казый) өлүм жазасына тартылат. Анын тушунда 1089-ж. селжук султаны Мелик-шах башчылык кылган династиялык көтөрүлүш чыгып, ал Өзгөнгө чейин жетет. Бирок кашкарлык караханид тарабынан аны күчү таанылгандан кийин Мелик-шах кайрадан Хорасанга кайтып келет. Мелик-шахтын экинчи жолу келиши Кашкар менен Тянь-Шандын урууларынын жардамына таянып, Самаркандда чыккан түрк-чигилдердин көтөрүлүшүнө байланыштуу болгон. Бул жүрүш да Өзгөндүн жанында аяктап, бул жерде Ат-Башынын (Тянь-Шань) башкаруучусу Якуб менен Мелик-шахтын ортосунда тынчтык келишим түзүлөт.

Биринчи түндүк күмбөз карахандык Али Кылыч Тогул Карахакан Хусейн ибн Алинин жазатынын үстүнө тургузулат, ал жергиликтүү ферганалык маанидеги башкаруучу болгон. Ферганалык башкаруучулардын ушул эле династиясына башка бир карахандык, Кылыч Тамгач-ханга таандык болгон жана ал түштүк күмбөзгө коюлган. Анын тыйындары 1165-жылдан баштап чыгарылып турган, анын тыйындары Самарканд 1199-ж. чейин белгилүү болгон. Биринчи эскерилген башкаруучунун титулунда арабдыкы менен айкалышкан түрк ысмы титулдун сакталып турганы мүнөздүү.

XIII к. баш ченинде карахандар Өзгөндөн ажырап калышат, андан кийин кытайлардын гурханы Өзгөндө өзүнүн казынасын сактап турат. 1210-ж. Өзгөндө узурпатор Күчлүк үстөмдүк кылып калат, бирок ал кара кытайлардай эле Ферганада бекемделип туруп кала алган эмес; ошентип биз 1211-ж. ал жерде салыштырмалуу түрдө өз алдынча болгон эмирлерди көрөбүз, алар жети-суулук өкүмдарларга

эмес, хорезмшахтарга көбүрөөк баш ийип турушкан. Буга 1214-ж. окуя далил, ошол жылы Мухаммеддин буйругу боюнча Күчлүктүн келер алдында, ага эч нерсе калбасын деп түндүк Фергананы талкалап, бүлүнтүп салышат. Мухамеддин ушул чараларынан кийин Ферганада экономикалык жана саясий кризис башталат, бул кризистер, айрыкча, моңгол басып алууларынан кийин көптөгөн кылымдар бою улана берген.

Касан жана Ахсыкет шаарларынын башкаруучусу Исмаил Чыңгыс-хандын кол башчысы, Жебе Нойондун аскерлери жакындап келгенде шаардын аксакалдары менен чогуу алдын тосуп чыгып, баш ийгенин билдирет. Бул «эмгеги» үчүн Исмаилге ишеним көрсөтүлүп, ал жол көрсөткүч болуп дайындалат, ал эми мунун алдында кара кытайлардын чабуулдарынан жана жолбун Күчлүктүн кыйратууларынан алсырап калган шаарга «ырайым» көрсөтүлөт. Бул «тынч» жеңишти Чыңгыз-хан 1219-ж. Самаркандды алгандан кийин өзгөчө кошуунду жиберүү менен бекемдейт. Бирок бардык эле шаарлар Чыңгыз-ханга кың этпей багынып берген эмес. Ферганага кире турган дарбаза болгон Хожент айыгышкан каршылык көрсөтөт. Анын бийлөөчүсү Тимур-Мелик, шаарды бошотуп берип, өзү андан алыс эмес жердеги, Сыр-Дарыядагы аралга бекемделип алып, каршылык көрсөтүүсүн уланта берет. Тимур-Меликтин баатырдык күрөшү Фергананы куткара алган эмес, Хожентти коргоп турган аскерлер талкалангандан кийин, Сыр-Дарыя аркылуу кыйынчылык менен Хорезмге өтүп кетет, ал жерде өмүрүнүн акырына чейин бийликке атаандаш болгон. Султан Желал ад-Диндин тагдырына ортоктош болот. Хожент кулагандан кийин Фергана Чагатай менен Угедей кол башчылык кылган моңгол аскерлери тарабынан басып алынат. Фергана моңгол мамлекетинин чагатай улусунун курамына кирет. Салтты бузбай чагатайлар Өзгөндү өздөрүнүн ордосуна айландырышат, ал жерде алардын казынасы турган, демек, шаар ферганалык масштабдагы саясий борбор да болгон. Фергана чагатайлардан мурас боюнча Могулстандын, 1360-ж. Пуладчы менен Токлук Тимур тарабынан түзүлгөн мамлекеттин курамына кирет, бирок ал Фергананы өз колунда көпкө кармап тура алган эмес. «Галоончул» «жетелердин» өлкөсүндө, ал жерде исламды кабыл алган Токлук Тимурдун өзү үстөмдүк кылып турганына карабастан мусулмандык Ферганага өзүн сактап туруу кыйын болгон. Пуладчынын мураскору Камар ад-Диндин Токлук Тимурдун мурасчысы Ильяс Кожо менен болгон күрөшүнүн натыйжасында Могулстан начарлап калат [6.23]. Тимур бул абалды пайдаланып, 1370-71-жылдарда эле, Фергана аркылуу Кочкорго (Тянь-Шань) чейин жеткен. 1375-ж., Жети-Сууга жасаган ийгиликтүү жортуулунан кийин Тимур Өзгөнгө кайтып келет. Фергананын Могулстандын эмес, Тимурдун мамлекетинин курамына киргенин Камар ад-Диндин 1376-ж. Тимур Хорезм тарапта жортуулда жүргөндө Фергананы ээлеп алуу үчүн аракеттенгенинин фактысы далилдеп турат. Өзгөн Тимурдун кийинки, 1377-жылдагы жортуу-

лунун да акыркы этабы болгон. Тимур өлөрүнүн алдында, 1404-ж. чыгыш жортуулдарын аяктап бүткөндө жеңип алган Чыгыш Түркстанды башкарууну ферганалык акимге тапшырат. Тимурилердин мамлекетинин курамына кошуп алынган Фергана бул династиянын акырына чейин тимурилердин бийлиги астында турат. Батыш Могулстандын ээси Юнустун 1469-ж. Фергананы ээлеп алууга жасаган аракети ийгиликсиз аяктайт.

Мавераннахрда тимурилердин бийлиги кулар алдында Фергананы могулстандык башкаруучулар акырындык менен ээлей башташып, алар Ферганадагы бийликти, иш жүзүндө бүткүл Орто Азиядагы бийликти басып алууга жаңы атаандаш болуп чыккан Шейбани-хан менен күрөшкө аттанат. 1503-ж. эле Шейбани-хан Ахсыкет ченде бир туугандар Махмуд менен Ахмед кол башчылык кылган моңгол аскерлерин талкалайт. 1508-жылга карата бүткүл Фергана шейбанилердин бийлиги астында калат, буга, 1508-ж. Ферганага султан Халил (Могулстандын ээлеринин бири) качып келгенде ал дубандын өзбек башкаруучусу Жаныбектин буйругу менен өлүм жазасына тартылганы далил болуп турат. Анын бир тууганы Сеид 1516-ж. өзбектерге каршы жортуул жасамакчы болуп, бирок ишке ашпай калат, 1525-ж. гана ал Ферганага басып кирүүгө аракет кылып, бирок Могулстанга кайтып келүүгө аргасыз болот. Фергана өзбектерге тийиштүү болуп кала берет [8.9]. Шейбани-хандын өзбектеринин Ферганада бекемделип алышы, биз көргөндөй, Могулстан жана чагатайлардын тукумдары менен үзгүлтүксүз күрөштүн натыйжасында ишке ашкан.

Он бир жашында бектер тарабынан «Фергананын падышасы» деп жарыяланган атактуу Бабур ушул тукумдарга, Фергананын шаарлары менен дубандардын феодал башкаруучуларына таандык болгон. Анжыян, Ош, Маргинан, атап айтканда, Исфара, Ворух, Сох, Хушьяр деген төрт бөлүгү (округу) бар Исфара алда канча чоң шаарлар болгон. Хожент Фергананын акыркы түштүк шаары болгон, анын карамагында Канд-и-Бадам шаарчасы турган. Бабур Фергананын түндүгүндө анын Анжыяндан кийинки ири шаары болгон Ахсыкетти белгилейт. Ал Касанды да белгилеген, мунун урандысы азыркы ушул аталыштагы кыштактын курулуштарынын астында жатат.

Ферганада XIII–XIV кылымда жети шаар болгон. Бирок буга чейин XI кылымда азыркы Кара-Көл шаарынын ордунда шаар болгон. Анын далили катары Кара-Көл шаарынын аймагында “Комсомол” көлүнүн ордун тегиздөө учурунда байыркы шаар урандыларынан эки кесе, кумган, жана эки тулга табылган. Кеселерге кооз оймо-чиймелер түшүрүлүп, кумганга араб тамгасы менен “Ахмад жасады” деп жазылган буюмдарды атасак болот. Ал жети шаардын бешөө Сейкун дарыясынын күн жүрүш тарабына жайгашып, экөө анын түндүк жээгинде. Күн жүрүш тараптагы шаарларды бири Анжыян шаары. Бул – Фергана аймагынын ордосу. Мында данэгиндери арбын, жашылча жемиштери мол, коондору

менен жүзүмдөрү даамдуу; коон бышкан маалда анын ушунчалык молдугунан бакчадан коон сатуу адатта жок иш, Анжыяндын алмурутунан өткөн даамдуу жемиш эч жерде болбойт. Мавераннахрда (Аму дарыя менен Сыр дарыянын ортосундагы аймак) Самарканд менен Кештен башка, Анжыяндай чоң сепил жок. Шаардын үч дарбазасы бар, Анжыян капкалары күн чыгыш тарабында. Суу шаарга тогуз арык менен кирген, эң кызыгы алардын бири да шаардын агып чыкпайт.

Сепилди курчаган терең аңгекти бойлото кум төшөлгөн чоң жол салынган; аны айланта отурукташкан айылдары ушул аңгек менен чоң жол сепилден бөлүп турат. Бул аймакта илбесиндер абдан көп. Кыргоолдору өтө семиз, чыкталып бышырылган бир кыргоолду төрт адам жеп түгөтө алган эмес. Анжыян тургундары бүтүндүй түрктөр; шаарда да, базарда да түрк тилин билбеген бир да кишини табууга болбойт. Сүйлөгөн сөздөрү адабий тилге жакын; өзү Гератта тарбияланып чоңойгону менен Мир Алишер Новаинин чыгармалары мына ушул тилде жазылган. Анжыяндыктардын ичинде сулуулары көп; музыкада атагы чыккан Кожо-Жусуп да ушул шаардан болгон.

Дагы бир шаары Ош. Ал Анжыяндын төрт жыгач аралыкта, түштүк чыгыш тарабында (кыйла чыгыш тарабында десе да болот) жайгашкан, абасы эң сонун агын суулары көп мында жаз эң кооз келет. Оштун артыкчылыктары туурасында көптөгөн ылакаптар маалым. Орто кылымда Ош шаарыны кооз кылып турган үч дарбаза негизги болуп эсептелген. Дарваза-йи-Кух (тоого кирүүчү негизги кире

бериш), Давазайи-Аб (сууга кирүүчү негизги кире бериш), Дарваза йи-Мугкеде (отко сыйынгандар кирүүчү негизги кире бериш). Сепилдин түштүк чыгышында Бара-Кух (азыркы Оштогу Сулайман тоосу) аттуу кооз тоо бар. Ушул тоонун чокусунда Султан Мамыт (Махмуд) хан үжүрө (кичи сепил сыяктуу) тургузган. Андан төмөнүрөөк тоонун учуна Бабур 1502-жылы алдында бастырмасы бар бир үжүрө там тургузган. Махмуддун үжүрөсү мындан тамынан жогору турса да, Бабурдун үйүнөн шаар да шаардын айланасы да алканга салгандай даана көрүнүп турган.

Литература:

1. Бабур-намэ, которгон М. Салье. Ташкент, 1948.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. V. СПб., 1900. Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943.
3. Бернштам А.Н. Архитектура древнего Киргизстана. М., 1950.
4. Бичурин И. Собрания сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, ч. III, СПб, 1851.
5. Гайдукевич В.Ф. Археологические наблюдения на Северном Ферганском канале. Известия Узбекского филиала АН СССР, 10, 1940.
6. Масальский В.И. Туркестанский край. Россия. Под редакцией П.П. Семенова-Тянь-Шанского, т. XIX, СПб, 1913.
7. Тревер К.В., Якубовский А.Ю. и Воронеж М.Э. История Узбекистана, т. I, Ташкент, 1950.
8. Якубовский А.Ю. Две надписи на северном мавзолее 1152 г. в Узгене. Эпиграфика Востока, в.1, М., -Л., 1947.

Рецензент: кандидат исторических наук Акматова А.Т.